

ОРЧУУЛГЫН ШИНЭ ЧИГ ХАНДЛАГА

Б.Даваасүрэн¹⁰

Аннотация: В данной статье рассматриваются актуальные проблемы в области теории и практики перевода, с которыми сталкиваются в современном мире, а также способы и пути возможного разрешения в связи с практикой перевода в прошлом.

Ключевые слова: орчуулгазүй, уламжлалт орчуулга, соёл судлал, орчуулгын түүх, хөгжил шинэчлэл

Техник технологи хөгжихийн хэрээр шинжлэх ухааны олон салбар ухаан сүүлийн арваад жилийн дотор мэдэгдэм үсрэнгүй хөгжиж байгааг бид харж байна. Орчин цагийн техник технологийн хөгжил дэвшил, өөрчлөлт шинэчлэл орчуулга зүйг мөн тойрсонгүй. Өнөөдөр цахим орчинд *Deep L* (33 хэл, дуу хоолой, зураг, цахим хуудас орчуулдаг, төлбөртэй ба төлбөргүй гэсэн 2 хувилбартай), *Microsoft* компанийн *Bing Translator* (ярианы хэл орчуулдаг), *Reverso* (ямар ч текст орчуулдаг. Орчуулсан зүйлээ *Word, PDF, PowerPoint, Excel*-ээр хадгалж болдог), *Baidu* (хятад хэлнээс орчуулдаг) гэх мэт олон төрлийн машин орчуулгын программыг дэлхий даяараа идэвхтэй хэрэглэсээр байна. Хойшид ч улам боловсонгүй болох нь эргэлзээгүй.

Орчин цагийн техник технологийн хөгжил дэвшилтэй уялдаад орчуулгын онолд бас олон шинэ үзэл санаа, арга барил бий болж, улмаар тухайн дэвшүүлж буй үзэл санаатай холбоо бүхий шинэ нэр томъёо, ойлголт бий болсоор байгаа билээ. Мөн орчуулгын зах зээлд үйлчилгээ үзүүлдэг компаниудын менежментийн төлөвлөлт, зорилгоо хэрхэн тодорхойлох, түүнчлэн орчуулагчдыг ирээдүйд хэрхэн ямар арга барилаар бэлдэх, орчуулгын зах зээлд мэргэжлийн орчуулагчдын эзлэх байр суурь, орчуулгын ажлын үнэлэмж зэрэгт тодорхой өөрчлөлт гарч байна.

Бид энэхүү өгүүлэлдээ орчин цагийн орчуулгын ертөнцөд гарч буй дээрх өөрчлөлт шинэчлэлийн талаар товч дурдахын зэрэгцээ монголчуудын уламжлалт орчуулгын арга барилтай хослуулж болох эсэх талаар өөрсдийн бодлоо дурдахыг зорьсон болно.

Орчуулгын шинжлэх ухаан нь орчуулгын практик үйл ажиллагааны үр дүнд баяжиж шинэчлэгдэж байдаг ухаан бөгөөд эргээд орчуулгын практик үйл ажиллагааны ирээдүйн чиг хандалга, зорилго, захиалагчийн хүсэл сонирхол хэрхэн өөрчлөгдөж байгаа, цаг хугацааны хувьд хэрхэн өөрчлөгдөж болохыг орчуулгын онол тодорхойлж өгдөг зүй тогтолтой буюу орчуулгын онол ба орчуулгын практик үйл ажиллагаа хоёр хоорондоо шүтэлцэн оршиж байдаг гэдгийн баталгаа хэмээн үздэг. Сүүлийн 20-30 жилийн хугацаанд орчуулгын салбарт өмнө нь байгаагүй дуу дүрсийн орчуулга (*audiovisual translation, transcreation*), сурвалж хэлний эхийг баримтлан шинэ бүтээл туурвих (*transcreation*), дуу авианы дүрслэл (*audio description*) гэх мэт өөрийн гэсэн өвөрмөц онцлогтой орчуулгын салбарууд бий болсон нь ерөөс орчуулга гэж юуг хэлэх вэ гэдэг үндсэн ойлголтыг дахин эргэж харахад хүргэсэн төдийгүй Финляндын Турку Их Сургуулийн профессор Ив Гамбье-ийн хэлснээр “Урьд өмнө орчуулгын онол ба практикт хэрэглэж байсан тогтсон нэр томъёо ба ойлголт эдүгээ шинэ өөр нэр томъёогоор солигдох эсвэл огт хэрэглэгдэхээ

¹⁰ Ph.D., МУИС, ШУС, ХУС, Монгол хэл хэлшинжлэлийн тэнхим, ORCID: 0009-0001-7764-2314

больжээ. Үүний шалтгаан нь орчин үед цаасан орчуулгын хэлбэрээс цахим хэлбэрт шилжих үйл явц ажиглагдаж байна” (2016) гэж тэмдэглэжээ.

Монголчууд өнө эртний цагаас нааш уйгур, согд, санскрит, хятад, төвөд, манж хэлнээс ном судар орчуулж ирсэн арвин баялаг туршлагатай ард түмэн. Үүний нэгэн тод жишээ бол Тэнгэрийг Тэтгэсэн хааны (1736-1796) үед буюу 1741-1742 оны хооронд Жанжаа хутагт Ролбийдоржийн удирдлагаар олон мэргэд оролцон зохиосон «Мэргэд гарахын орон нэрт тогтоосон даяг оршвой» хэмээх төвөд-монгол нэр томъёоны толь бичиг юм. “Мэргэд гарахын орон” хэмээх толь бичиг нь 1.Билиг барамид; 2.Мадхьямик; 3.Авидхарма; 4.Винай; 5.Тогтсон таалал; 6.Тарни; 7.Учир шалтгаан; 8.Дуун ухаан; 9.Урлахуйн ухаан; 10.Тэжээхүй ухаан; 11.Шинэ хуучин дохионы аймаг гэсэн 11 бүлэгтэй судар юм.

«Мэргэд гарахын орон» хэмээх энэхүү нэр томъёоны толь бичиг гарахаас өмнө Монгол орноо XIII- XIV зуунаас «Алтан гэрэл судар», «Бодичарияаватара», гэх мэт олон судар ном төвөд хэлнээс монгол хэлээр орчуулагдсан нь арвин хэдий ч тухайн цаг үеийн монгол орчуулагчид харилцан адилгүй нэр томъёо хэрэглэж, өөр өөрийн арга барилаар орчуулж байсан учир тодорхой үг ба тогтсон ойлголтын утга санаа алдуурах, гажих, бүрхэг болох, салаа утгаар ойлгох зэрэг тохиолдол нийтлэг байжээ. Уг толь бичигт орчуулга хийхдээ баримтлах зарчмуудыг жишээлбэл, мэдэхүйеэ хялбар үгсээр утга лугаа үл харшилдуулан орчуулах, үгэнд баригдаж угийн утгыг явцууруулахгүй байх, эсвэл олон үг нэмж, утгыг бүрхэг ойлгомжгүй болгох, орчуулах боломжгүй тохиолдолд харь хэлний үгээр авах, энэтхэг, төвөд тусгай нэрийн зүйлийн аль нэгийг нэмж авах гэх мэтээр маш тодорхой өгүүлсэн байдаг. Хэрэв үгийн чанад утга буруу, андуу ташаа ойлгогдохоор байвал санскрит, төвөд үгийг дангаар эсвэл монгол үгийн хамт авч хэрэглэж хэмээсэн байдаг. “Мэргэд гарахын орон” нэртэй төвөд монгол нэр томъёоны толь бичиг гарснаар хоёр хэлнээс орчуулах явцад гарч байсан эндүү ташаа зүйл байхгүй болсон гэж хэлж болно. Учир нь “Мэргэд гарахын орон” төвөд монгол нэр томъёоны толь бичиг хэвлэгдсэнээс хойш монгол орчуулагчид бүгд нэгдсэн нэр томъёо хэллэг хэрэглэж орчуулж байсан төдийгүй эдүгээ ч төвөд хэлээс монгол хэлээр орчуулахдаа тэрхүү уламжлалт орчуулгын арга барил буюу “Мэргэд гарахын орон”-ыг баримтлан орчуулдаг. Тиймээс Бурханы шашны ойлголт ухагдахуунуудыг он цагийн саалтад гажуудуулахгүй байх, монгол орчуулагчид нийтээр тогтсон нэг нэр томъёогоор орчуулдаг байх, орчуулгын онол арга барилд суралцаж буй шинэхэн орчуулагчдыг сургахад үнэ цэнтэй гарын авлага болж байсан нь тодорхой юм. «Мэргэд гарахын орон» нэр томъёоны толь бичгийн 11 бүлэгт Бурханы шашны таван их ухааны орон: 1. Дуун ухаан; 2. Шалгадаг ухаан; 3. Урлахуй ухаан; 4. Тэжээхүй ухаан; 5. Дотоод ухаан ба таван бага ухааны орон: 1. Зохист аялгуу; 2. Илт өгүүлэх нэр; 3. Найруулах ухаан; 4. Дуурайл бүжиг; 5. Одон зурхай ухааны нэр томъёо ойлголтуудыг багтаасан байдаг учир орчин цагаар бол хэлшинжлэл, гүн ухаан, технологи, анагаах ухаан, Бурханы шашин гэх мэт шинжлэх ухааны ямар ч судар номыг орчуулахад төвөгтэй зүйл гардаггүй.

Энэ талаар төвөдөч профессор Л.Хүрэлбаатар «Монгол орчуулгын товчоон» (1995) бүтээлдээ 1714 онд хэвлэгдсэн монгол «Үлгэрийн далай»-н 40 бүлгээс дараах жишээг хэрхэн орчуулсан талаар харьцуулжээ. Үүнд, төвөд эхийн үгчилсэн орчуулгад: “...нэгэн модчин өчүүхэн сүхийг амандаа зууж...” гэдгийг Гүүш Цоржийн орчуулгад: “...нэгэн модоч хүмүүн, нэгэн **шаах ойл барьж айсуу ажгуу**”, орос орчуулгад: “С другого берега реку переходил плотник, **державший в зубах топор**”. Энэ гурван орчуулгын тухайд доктор Л.Хүрэлбаатар тэмдэглэхдээ: «Энэ гурван орчуулгыг харьцуулан үзэхэд төвөд эхийн үгчилсэн орчуулга, орос орчуулга хоёр бараг нийлж байна. Харин Гүүш Цоржийн орчуулгын зарим хэсэг дээр нэлээд өвөрмөц ялгаа харагдаж байна. Нэгд, усаар гарч явсан хүн ойлыг амандаа зууж явсан учир үг асуутал түүнийгээ усанд унагаж эс олсон тухай өгүүлж байна. Гэтэл Гүүш Цоржийн орчуулгад нэгэн модчин хүн, нэгэн шаах ойл барьж айсуу гэжээ. Энд тэрхүү ойлыг амандаа зууж явсан тухай огт өгүүлсэнгүй. Энэ бол Гүүш Цоржийн өөрийн үзэмжээр өөрчилсөн зүйл байна. Учир нь юун

гэвэл ойлыг амандаа зууж явсан тухай өгүүлсэн этгээд дүрслэлийг монгол уншигчдад хүргэхэд гартаа барьж яваагаар орчуулах нь илүү зохимжтой байсан байна. Иймэрхүү маягаар улс үндэстэн бүрийн ахуй амьдрал, ёс заншлын өвөрмөц байдалд тохируулан хувиргасан зүйл зөвхөн Гүүш Цоржийн орчуулгад ч төдийгүй, Цахар гэвш Лувсанцүлтэм, Дай гүүш Агвандампил зэрэг орчуулагчдын бүтээлд нэгэн адил үзэгдэж байгаа юм» хэмээн тэмдэглэсэн байдаг.

Орчин цагт өдрөөс өдөрт техник технологи маш хурдацтай хөгжиж байгаатай холбоотой шинээр маш олон ойлголт ухагдахуун бий болж буй. Тэр бүхний зүй тогтлыг тайлбарлаж таниулах, орчуулахад хэл бичгээр дамжуулж илэрхийлэх нь тодорхой. Гэтэл шинээр үүсэж, байнга солигдож өөрчлөгдөж байгаа ойлголт ухагдахуунтай харьцуулахад хүн төрөлхтний хэл бичиг (хувирч хөгждөг хууль жамтай боловч басхүү хараахан) богино цаг хугацаанд мэдэгдэж танигдахгүй болтлоо өөрчлөгддөггүй онцлогтой, нөгөө талын аливаа ойлголт ухагдахууныг илэрхийлэх хэлний арга хэрэгсэл улс үндэстэн болгоны хэлэнд «Мэргэд гарахын орон» нэр томъёоны толь бичгийн нэгэн адил эртнээс нааш тогтсон, ямар ч ойлголт ухагдахууныг илэрхийлж чадахуйц баялаг арга барилтай байдаг. Чухам иймээс оросын хэлшинжээч-орчуулагч доктор В.Н.Комиссаровын тэмдэглэснээр хэнд, юунд зориулж, ямар учраас орчуулж байгаа, тухайн орчуулгыг ямар хүрээлэлд ашиглах вэ гэдгийг шийдэхэд эртнээс нааш тогтсон уламжлалаа барьж орчуулсан зүйл нь уншигч этгээдэд танил хийгээд ойлгомжтой байдаг гэжээ. Тиймээс мэргэжлийн зарим орчуулагч, орчуулгын онол судлаач эрдэмтдийн тэмдэглэж байгаагаар орчуулгын салбарт шинээр хүч түрэн орж ирж буй шинэ ойлголт ухагдахуун, үг хэллэг нь орчуулгын ухааныг хөгжүүлэх баяжуулах бус харин ч эсрэгээрээ орчуулгын ухааны мөн чанарыг сулруулах, ойлгомжгүй болгох, үнэгүйдүүлэх вий гэсэн болгоомжлол төрүүлж байна гэж үзэж байна. Өөрөөр хэлбэл, орчуулга зүй ба түүнтэй холбоотой орчин нөхцөл, шаардлага, техник технологи өөрчлөгдөж байгаа нь бодит явдал мөн боловч орчуулгын үйл ажиллагааны үндсэн ойлголт, зорилго өөрчлөгдөөгүй хэмээн онцлон тэмдэглэж байна. Энэ талаар В.В.Сдобников (2018): «В XVI веке Мартин Лютер и его противники отстаивали абсолютно разные подходы к переводу священного Писания, при этом и тот, и другие писали гусиными перьями на пергаменте или на бумаге. В XIX веке все переводчики пользовались одними и теми же инструментами, но насколько разными были подходы к переводу И.И.Введенского и, скажем, А.А.Фета! Так что же изменилось с тех пор? Если говорить о соотношении подходов к осуществлению перевода и средств осуществления перевода, то равным счетом ничего не изменилось» (монголчилбол: XIX зуунд Мартин Лютер болон түүнийг эсэргүүцэгчид Ариун сургаалыг орчуулахдаа хоорондоо адилгүй огт өөр өөр арга барил баримталж байсан хэдий ч аль аль тал нь ялгаагүй илгэн цаас эсвэл цаасан дээр галууны өдөөр бичиж байсан. XIX зууны бүх орчуулагчид бичгийн адил хэрэгсэл ашигладаг байсан ч И.И.Введенский, А.А.Фет нар орчуулгын тухайд илт зөрүүтэй бодол санаатай байв. Тэгвэл түүнээс хойш чухам юу өөрчлөгдсөн бэ гэвэл орчуулга хийх арга барил болон орчуулга хийх хэрэгслийн тухайд юу ч өөрчлөгдөөгүй) гэжээ.

Орчуулгын онолд сүүлийн үед хэлний нутагшил (*language localization*) хэмээх ойлголт ухагдахууны талаар нэлээдгүй бичиж ярих болсон төдийгүй энэхүү нэр томъёогоор нэрлэсэн орчуулгын үйлчилгээ үзүүлэх нь их болсон байна. Уг нэр томъёог: «*Language localisation (or language localization) is the process of adapting a product's translation to a specific country or region. It is the second phase of a larger process of product translation and cultural adaptation (for specific countries, regions, cultures or groups) to account for differences in distinct markets, a process known as internationalization and localization*» (монголчилбол: Хэлний нутагшил гэдэг нь аливаа орчуулгын бүтээгдэхүүнийг тухайлсан улс орон, эсвэл, бүс нутгийн онцлогт тохируулж нутагшуулахыг хэлнэ. Энэ нь орчуулах гэж буй бүтээгдэхүүн болон (тодорхой улс орон, бүс нутаг, соёл, бүлгүүдийн) соёлын хөрсөнд нь суулгах хоёр дахь харьцангуй өргөн хүрээ бүхий үйл явц юм. Үүнээ олон улсын хийгээд нутагшуулах үйл явц гэж нэрлэгддэг янз бүрийн зах зээлийн

ялгааг харгалзах хэрэгтэй болдог) хэмээн тодорхойлсон байна. Энэ нь орчуулгын арга онолд урд өмнө байгаагүй орчуулгын шинэ арга барил уу гэвэл хараахан тийм биш юм. Жишээлбэл, оросын алдарт зохиолч А.С.Пушкиний «*Загас ба загасчны үлгэр*»-ийг академич Ц.Дамдинсүрэн 1935 онд монгол хэлээр орчуулахдаа монгол шүлгийн тогтолцоонд оруулж, монгол уншигчдад ойлгомжтой байхыг харгалзаж монгол ахуйтай тун адил төстэй болгож өөрчилсөн ажээ. Жишээлбэл, орос эхэд: «*Не хочу быть черной крестьянкой. Хочу быть столбовою дворянкой*» гэснийг монголоор орчуулахдаа: «*Харц язгуураа сольж, Тайж болохыг хүснэ. Хамжлага тариачнаа байж, Ноён болохыг хүснэ*» гэж орчуулах болсон шалтгаан нь «...*столбовая дворянка*» гэдэг хувьсгалаас өмнөх Орос оронд байсан зэрэг ямба монголчуудад ойлгомжгүй болох учир монголчуудын эрх ямба, зэрэг дэвийн ойлголтоор орлуулан орчуулжээ. Мөн «*Они жили в ветхой землянке. Ровно тридцать лет и три года*» гэдгийг монгол хэлээр орчуулахдаа: «*Хар усан ундтай. Хад чулуун нөмөртэй. Газрын агуйд хоргодож. Галын илчинд шүтэж. Гучин жил тэнэж. Дөчин жил суув*» хэмээн орос хэлний *ветхой землянке* (нүхэн гэр буюу нүхэн сууц) гэдгийг *Хар усан ундтай. Хад чулуун нөмөртэй. Газрын агуйд хоргодож* хэмээн монгол уншигчдад ойлгогдож дүрслэгдэхээр орчуулжээ. Мөн *Ровно тридцать лет и три года* (гучин гурван жил гэсэн утгыг) хэмээхийг *Гучин жил тэнэж. Дөчин жил суув* гэж 70 жил болгон орчуулсан нь хэлний хэрэглээний нийцэл (*прагматическая адаптация*) хэмээх ойлголт ухагдахууны талаас орчуулсан гэж үзэж болох юм. Учир нь суурин ахуй соёлтой ард иргэдийн сэтгэлгээг ус өвсний сайныг дагаж нүүдэллэдэг мал аж ахуй эрхэлдэг нүүдэлчин ардын хэлээр орчуулахад нэг газраа гучин гурван жил Энэ нь угтаа хэлний нутагшил (*language localization*) мөн бөгөөд орчуулгын онол практикт хэдийнээ 1930 оны үед америкийн эрдэмтэн Ч.Моррис анх гаргаж тавьсан үзэл юм. Үүнээс харвал угтаа нэг нэр томъёог нөгөөгөөр сольсон төдий явдал бөгөөд хэлний нутагшил гэдэг нэр томъёог зохиосон нь орчуулгын онол практикт цоо шинэ арга барил бий болгосон зүйл огт биш харин хэлний хэрэглээний нийцэл гэдгийг мэдээгүй, олж үзээгүйтэй холбоотой юм.

Ер нь орчуулгын явцад тулгардаг улс үндэстэн хоорондын соёл боловсрол, нийгэм журмын бүтэц, сэтгэлгээний өвөрмөц ялгаатай талууд хойшид ч оршсоор байх болно. Жишээлбэл, орчуулгын зах зээлд үйл ажиллагаа эрхэлдэг Fridge хэмээх орчуулгын компани Украин улсын *Верховная Рада* эсвэл ОХУ-ын *Председатель Совета Министров* гэдгийг англиар орчуулахад төвөгтэй нэр томъёонууд хэмээсэн байдаг. Эхний Украин улсын *Верховная Рада* гэдэг нь Украин улсын засгийн газрын бусад улс орноос ялгаатай өвөрмөц бүтэц бүрэлдэхүүний нэр. Англиар *Supreme Council ~ Supreme Board* гэж үгчилж орчуулж болох мэт боловч англи хэлтэй уншигчдад ойлгомжгүй болно гэж үздэг. Тиймээс хамгийн зөв арга бол латин үсгээр *Verchovna Rada* гэж бичээд хаалтад (Parliament) гэж орчуулах нь украинчуудын *Верховная Рада* бол англи хэлтэй хүмүүсийн ойлголтоор бол *Parliament* юм. Харин орос хэлний *Председатель Совета Министров* буюу *Сайд нарын Зөвлөлийн дарга* гэдгийг англиар *Prime Minister* гэж орчуулж болох боловч ОХУ-ын *Премьер министр* буюу *Ерөнхий сайд* гэдэгтэй давхацдаг. Гэхдээ энэ асуудал бол *language localization* гэдэгтэй холбоогүй хэмээн дурджээ.

Цаашилбал, улс орон бүрд харилцан адилгүй илэрхийлдэг урт богино, хүнд хөнгөн гэх мэт хэмжээсийг орчуулахгүй орхивол уншигчдад ойлгомжгүй, тодорхойгүй байх нь мэдээж хэрэг. Жишээлбэл, Хятад, Орос, Америк улсын урт богинын хэмжээг харьцуулж үзвэл: хятад: *lǐ* = орос: 500 м = америк: 1,640.5 фут; хятад: *yǐn* = орос: 33.33 м = америк: 109 фут гэх мэтээр харилцан адилгүй тоо гарна. Үүнийг орчуулалгүй тухайн эх хэлний хэмжээсээр нь тавивал уншигч хүнд хэр төвөгтэй ойлгомжгүй байх нь тодорхой.

Шинжлэх ухаанд шинэ ойлголт ухагдахуун, чиг хандлага, арга барил бий болох нь зайлшгүй зүй тогтолтой зүйл боловч орчуулгын онол ба практик үйл ажиллагаанд янз бүрийн чамин нэр томъёо оноох нь уг салбарын олон талт асуудлыг шийдэхэд нэмэр багатай юм. Учир нь орчуулгын практик үйл ажиллагааг орчуулгын онолтой хольж хутгах эсвээс орчуулгын онолд

хэдийнээ шийдээд ирсэн зүйлийг уншаагүй, мэдээгүйгээс болж өнөөдрийн хүн төрөлхтнийг нийтэд нь хамраад байгаа соёлын даяаршил, техник технологийн хурдацтай хөгжил хувьсалтай орчуулгын салбар хэрхэн уялдаа холбоотой хөгжих вэ гэдэг асуудал бүрхэг тодорхойгүй болох хандлагатай болж байгааг олон улсын мэргэжлийн орчуулагчид онцлон тэмдэглэж байна.

ДҮГНЭЛТ

Орчуулга зүйн салбарт шинээр маш олон ойлголт ухагдахуун буй болж байгаа нь орчуулгын онолд хэдийнээ тогтсон үзэл санаатай нийцэж байгаа эсэхийг магадлах нь цаашдын хөгжил дэвшилд шууд нөлөөлнө. Нөгөөтээгүүр алив зүйл шинэчлэгдэж хөгждөг жам хуультай. Гэхдээ шинийг бүтээхэд хоосон орон зайн дээр бүтээдэггүй тул уламжлал ба шинэчлэлийг хослуулах нь орчуулга зүйд бодитоор тулгараад байгаа асуудлыг шийдэхэд хамгийн зөв арга зам юм.

НОМ ЗҮЙ

1. Хүрэлбаатар, Л. (1995). *Монгол орчуулгын товчоон*. (Сонгодог орчуулгын зарчим, уран чадварын асуудалд). Улаанбаатар.
2. Ив Гамбье (2016). *Перевод и переводоведение на перекрёстке цифровых технологий*. «Вестник Санкт-Петербургского университета. Язык и литература».
3. Сдобников, В.В. (2018). *Новые тенденции в переводоведении*. Казанский вестник молодых учёных. Педагогические науки. Перевод в XXI веке: вызовы эпохи и перспективы развития. Стр., 72-79. Казань.